

XIZIR ILYASIN TÜRK MİFOLOJİ SİSTEMİNDƏKİ ROLU

Xalidə BABAYEVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu
Tel: 00 994 50 545 05 97

Xülasə

Qam– şaman və ondan əvvəlki dünyagörüşləri ilə bağlı olan Xızır türk mifoloji təfəkkürünün məhsuludur. Bizə gəlib çatan qədim dövr xalq yaradıcılığı məhsullarından olan altay–türk dastanı “Manas”, azərbaycanlıların “Dədə Qorqud”, özbəklərin “Alpamiş” və digər xalqların şifahi dilində Xızır peyğəmbər özünəməxsus funksiyaları ilə çıxış etməkdə və yaşamaqdadır. Burada onu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bir sıra xalqların folklorunda da Xızır kultu öz ənənəvi funksiyaları ilə görünməkdədir. Sadəcə, öz folklorunda Xızıra yer verən xalqların şifahi dilində onun müxtəlif variantlarının işlənilməsi regionun dialektindən və tarixi dövrlərdən asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Aparılan tədqiqat nəticəsində belə fikrə gəlmək olar ki, Xızırın hansı regionda, hansı adla tanınmasından asılı olmayaraq onun təsnifləşdirilməsi eyni funksiyani yerinə yetirən Xızır, Xıdır, Xıdırelləz, İlyasın eyni şəxs olduğunu. təsdiq edir

Tədqiqatın məqsədi: Folklorşünaslığın müxtəlif janrlarında əks olunmuş Xızırın mənşəyini araşdırmaq, onun tarixi, və regional özünəməxsusluğunu şərh etmək, funksiyalarını sistemləşdirmək, onun Azərbaycan folkloru və türk xalqları folklorundakı yerini və mövqeyini göstərmək, müxtəlif, bir–birinə yaxın adlarla əks olunan Xızırı təsnifləşdirmək.

Tədqiqatın əhəmiyyəti: Xızır ümumtürk kontekstində, türk dünyasının folklor qəhrəmanı kimi tədqiqatçıların ixtiyarına veriləcəkdir.

Açar sözlər: Xızır İlyas, Manas, Alpamiş, Dədə–Qorqud, Qam–şaman.

Giriş

Türk xalqları qədim dövrlərdən başlayaraq müxtəlif məzmunlu əsətlər yaratmışdır. Mifoloji süjetlər turklərin çox qədim etiqadları, dünyagörüşləri ilə bağlı olmuşdur. Əsrlər boyu mifoloji obraz və süjetlər xalqın yaddaşına həkk olunmuş və nəslədən–nəslə ötürülmüşdür. Qədim tarixi fakt və hadisələr üzərində nəşət tapan mif və əfsanələrdə, həmçinin bir çox həqiqətlər gizlənmişdir. Türk mifologiyasında özünəməxsus yer tutan obrazlardan biri də Xızır obrazıdır. Xızır ilə bağlı folklor nümunələri şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarına nüfuz etmişdir. Araşdırmalardan aydın olur ki, onunla bağlı örnəklər milli bədii yaradıcılıq tariximizi daha dərinədən araşdırmağa imkan verir.

Xızır türk mifologiyasının məhsulu kimi

Xızır kimdir? Necə insandır? Neçənci əsrdə yaşayıb? Vəzifəsi nədir? Nə üçün folklorlarda bu qədər çoxşaxəli əks olunub? Ona “verilən” hansı elmdir?

Xızır – əslən əl-Hadır (bütün qaynaqlarda bu ad deyil) ləqəb olaraq dəyərləndirilmişdir. Bəzi qaynaqlarda əl Hadr, əl Hidir şəklində görünə də doğrusunun əl Hadır olduğu qəbul edilir. Bu kəlmə türklərdə Hızır, nadir hallarda Hidir, (Levend, 1980: 25; Diyarbəkri, 1302: 120), iranlılarda Khezz, Azərbaycanda Xızır şəklində istifadə edilir (Yaşar, 1985: 59; Nimetullah, 1982: 135; Teberi, tarixsiz: 20).

Onun kimliyinə, əsl-nəcəbətində gəldikdə isə Xızırın anasının Rum, babasının fars olduğu, Musa peyğəmbərin qardaşı Harun Əleyhissalam nəslindən gəldiyi bir neçə rəvayətlərdə söylənilir. İlk silsilədə Xızırın soyu Nuh peyğəmbərə, digərində İbrahim peyğəmbərə gedib çıxır. Bir başqasında isə Adəm peyğəmbərin nəvəsi kimi göstərilir (Yaşar, 1985: 63). Böyük əksəriyyət Xızırın əsl adının Belya olduğunu güman edir (Teberi, tarixsiz: 135). İbn kəsr Belyanın əslində İlyadan dönmə olduğuna diqqət yetirir.

Xızırın kimliyi də elmdə ən çox mübahisə doğuran məsələlərdəndir. Burda yenə ilahiyyət qaynaqlarına əsaslanaraq söyləmək olar ki, Xızır Allah-Təala tərəfindən qeybə dair biliklər verilmiş peyğəmbərdir.

Onun yaşadığı dövr haqqında da müxtəlif fikirlər var. Xızırın İbrahum dövründə yaşayıb, onunla birlikdə Babilə köç etdiyini (Yılmaz,1949: 543; Nimetullah, 1982: 135), Yaxud Süleyman dövründə yaşadığını söyləyən rəvayətlər var (Diyarbəkri, 1302:121). Lakin böyük çoxluq onun Musadan əvvəl İran hökmdarı Evlidin Evliyan dövründə həyatda olduğunu, Zülqərneynin öncü qüvvələrini yönəltdiyini, Musa dövründə də yaşadığını söyləyirlər (Yılmaz,1949: 543-544; Yaşar, 1985: 66).

Bir çox mütəxəssislər isə fikirləşir ki, qam-şaman və bəlkə də ondan əvvəlki dünyagörüşləri ilə bağlı olan Xızır türk mifoloji təfəkkürünün məhsuludur. Bu kultu dərinə və hərtərəfli tədqiq edən Mirəli Seyidov Azərbaycanın özünəməxsus, orijinal Xızırını Öləng, Qorqud, Ural Batır və digərləri ilə müqayisəli, oxşar və fərqli tərəflərini dərinə araşdıraraq çox sanballı bir elmi əsər ortaya qoymuşdur. O Xızırın əbədi yaşayış fikrini türkdilli xalqların digər ölməzlik axtaran qəhrəmanları – qorqudlar, gilqamışlar, dəli domrullar, ural batırlar, İsgəndər obrazları ilə birləşdirmişdir.

Bu məsələ “Ural Batır” dastanında icməli su problemi kimi qoyulur. Dastanda göstərilir ki, Ural Batır dirilik bulağının suyundan özü içmir, dağlara, yamaçlara, düzlərə səpir, onlara əbədi həyat verir, yaşılşdırır (Seyidov, 1983: 125).

İsgəndərin tapa bilmədiyi zülmət dünyasında olan dirilik suyu, Anadolu əfsanələrinə görə Bingöl dağında abi-həyat və digər nümunələrdə ölməzlik verən su əsas atributlardan birini təşkil edir. Lakin onu da diqqətdən qaçırmayaq ki, əfsanələrin əksəriyyətində dirilik suyundan içmək ancaq Xızır peyğəmbərə nəsib olduğu da maraqlı məqamlardandır. Beləki, Ural Batır, Gilqamış, Dəli Domrul kimi el qəhrəmanları ölməzliyin sirrini öyrənmək üçün “dəridən, qabiqdan çıxsalarsa da” onların heç biri ölümsüzlüyə qovuşa bilmir. Məsələn, Ural Batır təbiətə, çiçəklərə, ağaclara, Koroğlu Qırata dirilik suyundan verməklə onlara ölməzlik verir. İnsanlar arasında isə abi-həyatdan içmək ancaq Xızıra nəsib olub.

Mirəli Seyidov Xızırı ərəb Xıdırından tamamilə fərqləndirərək Azərbaycan xalqının Xızır haqqında yaratdıqları mərasim nəğmələrinə və Xızır sözünün etimologiyasına diqqət yetirir. Sözü

fonetik təhlilini verərək Xıdırla Xızırın olsa-olsa tarixi bir qarşılaşmada olduğunu, yəni ərəb mifolojisinin ölkəmizə ayaq basdıqdan sonra Xıdır variantının işlədildiyini sübuta yetirməyə çalışır. Həqiqətən də xız sözünün Azərbaycan toponimiyasında varlığı sübut edir ki, bu söz vaxtilə türk dilində işlənmiş, mənası od, atəş, istilik, ır/uq isə gələcək feli zaman şəkilçisi olaraq yanır, qızır deməkdir. Digər mülahizələrə görə isə -ır-ın həm də -ar, -ər fonetik variantı da var ki, bu da kişi, ər, müqəddəs, ilahi mənalarını verir. Azərbaycan mərasim nəğmələrində, Novruz bayramı ərəfəsində xalqın oxuduğu

Xızır, Xızır xız gətir
Var dərədən od gətir –

parçası deyilənlərə bir daha sübutdur (Seyidov, 1978: 27).

Eyni zamanda, ərəb Xıdırı dedikdə onu dini obraz kimi digər xalqların folklorunda olan Xızırdan bütövlükdə ayırmaq olmaz. Ola bilər ki, ərəblərdə, ərəb folklorunda onun funksiyaları bir qədər məhduddur. Mirəli Seyidovun yazdığına görə ərəblərdə Xıdır yaşıllıq, dirilik suyu, itmişlərə yardımçı kimi 3 mifoloji səciyyəsi olan obrazdır. Ərəb dilində “Xıdır” və bu sözün iştirakı ilə yaranan sözlər yaşıllığı və onunla bağlı mənaları bildirir. Məsələn:

Əl xüzür – yaşıl rəng
Əl Xüzrət – yaşıllıq
Əlxəzir – təzə ot
Xuzarət – yaşıl
Xüzari – yaşıl rəngli quş (Seyidov, 1978: 128)

Bəlkə elə bunun nəticəsidir ki, bəzən Xızır yaşıl don geyinmiş kimi təsvir edilir. Bəziləri dara düşəndə onun gözüne ağ, yaxud boz at üstündə yaşıl don geyinmiş bir şəxs göründüyünü söyləyir. Lakin Azərbaycan folklorunda onun funksiyaları daha çoxdur. Xüsusən variantlarından biri olan İlyasın Xızırın yanına qoşulması onun funksiyalarının su ilə bağlılığını artırır.

Dastan yaradıcılığında Xızırın funksiyaları

Folklor janrlarının içərisində dastanlar yeganə janrdır ki, burada Xızırın demək olar bütün funksiyaları iştirak edir. Onların bəzilərində Xızırın adı birbaşa çəkilir, bəzilərində isə sadəcə dərviş, nurani kişi və digər adlarla eyni funksiyaları yerinə yetirir. Məsələn, krim türklərinin “Tahir və Zöhrə” dastanının krim-tatar variantlarının birində ağ saqqallı qoca, ikincisində isə dərviş sonsuz padşahla vəzirin hər birinə bir alma verir, onlar övlad sahibi olurlar. Krim türklərinin “Əsli və Kərəm” dastanında da nurani kişi padşahla vəzirin arvadlarının hərəsinə bir alma verib onları övlad sahibi edir, türklərin “Hürilqa və Həmra” dastanında qəhrəmana kömək edir. “Aşıq Qərib” dastanının krim və türkmən variantlarını müqayisəli təhlilə cəlb etsək görərik ki, variantların hamısında Qəribi vətəne yetirən Xıdırıdır. Xızırın atının ayağının altından götürülən palçıq /krim-tatar variantında dal ayağının/ Qəribin anasının, türkmən variantında həm də bacısının kor olmuş gözlərini açır. Xızırın Qəribə eşq badəsi içirtməsi və xüsusilə buta yuxusu motivi dastanın yalnız Azərbaycan variantında var. Bütün bunlar sübut edir ki, eyni obraz – Xıdır Nəbi obrazı – Azərbaycan məhəbbət dastanlarında özünəməxsus formada işlənmişdir.

“Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bədii özünəməxsusluğu” mövzusunda namizədlik dissertasiyası müdafiə edən Ruziyə Quliyevanın yazdığına görə sonsuz qocalar aşağıda göstərilən şərtlərdən birinə və ya bir neçəsinə əməl etməklə övlad sahibi olurlar:

- 1.Nəzir-niyaz paylamaq
- 2.Dərviş verən sehrli almanı yemək
- 3.Söz vermək, əhd eləmək
- 4.Yuxu görmək (yuxuda gördüklərinə əməl etmək) (Quliyeva, 1993: 16).

Yuxarıda göstərilən 4 şərtədən son üçü Xızır peyğəmbərlə bu və ya digər şəkildə bağlıdır. Birinci şərt kimi göstərilən nəzir-niyaz paylamaqla övlad sahibi olmaq motivində də dərviş iştirak edir. Buna əsaslanaraq demək olar ki, bu şərtlərin dördündə də Xızır birbaşa və ya dolaylı yolla nüfuz edir. Məsələn, “Lətif şah” dastanının motivindən aydın olur ki, sonsuz şah vəzirin məsləhəti ilə “yeddi yol ayrıcında bir ocaq tikdirir, gələne gedənə çörək, aş yedirdir. Yalnız bundan sonra dərdli şahın gözüne nurani dərviş görünür və ona bir alma verib deyir: “Al bu almanı, ortadan düz ikiyə böl, yarısını özünə ye, yarısını xanımına ver. Xudanın izni ilə sizin oğlunuz olar. Amma mən gəlməmiş nəbədə ona ad qoyasan!”” (Azərbaycan dastanları, 1965: 72).

Elə bu şərtin özündən də görünür ki, nurani dərviş hadisələrin sonrakı axarında və süjetin inkişafında həlledici rol oynayacaq.

Diqqət yetirsək görürük ki, məhəbbət dastanlarımızdakı buta verən dərviş elə sonsuz ata-analara sehrli alma verən nurani dərvişdir. “Lətif şah” dastanında həmin bu dərviş bayaq dediyimiz kimi iki vəzifəni yerinə yetirir: həm ata-anaya sehrli alma verir, həm də Lətif şahı buta verir.

Orta Asiya türklərinin folklorunda Xızır peyğəmbərin adı tez-tez çəkilir. Altay–türk dastanlarından olan “Manas” dastanında Xızır hələ Manas dünyaya gələndən əsərdə görünür və yeni doğulmuş uşaq üçün dua edir (Hilmi, 2000: 507; Şükri, 1980: 104-106).

Özbək xalqının yaratdığı “Alpamış” dastanında Alpamış doğulduğu vaxt Xızır peyğəmbər Alpamışın babası Baybörünün yanına gələrək deyir: “Oğlunun adını Molla Hakim qoydum, ləqəbi Alpamış olsun; yenilməz pəhləvan olsun; qılınc kəsməsin; xəncər dəlib keçməsin; yüz doqquz il yaşasın”. Baysarının qızı doğulanda da Xızır ixtiyar cildində gələrək körpənin adını Molla Barçın qoyur.

Digər orta Asiya dastanlarında da Xızırın adına tez-tez rast gəlinir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, burda Xızırın digər və daha az rast gəlinən funksiyası meydana çıxır. Bu, Azərbaycan folklorunda daha çox Dədə Qorquda xas olan ad qoyma funksiyasıdır.

Dədə Qorqud dastanında da Xızır obrazı özünəməxsus çalarlarla təsvir olunur. Əsərdə Xızırın Buğacı ölümündən xilas etməsi onu xeyirxah ruh kimi səciyyələndirir. Tədqiqatçı Samirə Babayeva Xızırın bu funksiyalarını əski inamlarla bağlayır. O, Orisis haqda bəzi mifik məqamların və “Buğac xan boyunun” epizodlarının mahiyyət baxımından eynilik təşkil etdiyini bildirir. Beləki, Dirsə xanın xatununun oğlunun cəsədini axtarması, Isidanın Orisisin cəsədini axtarması ilə, Buğacın yenidən möcüzəli şəkildə həyata qaytarılması, Orisisin Isidanın duası ilə dirilməsi ilə, Buğacın anası tərəfindən insanlardan gizlədilməsi ilə, Qorun Isida tərəfindən gizlədilməsi və s. ilə səsləşir. Hətta, burda maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, hər iki əsərdə xatun və Isida öz övladlarına ana südü vasitəsilə sahib çıxırlar. Samirə Babayeva Kitabı-Dədə Qorquda Xızır obrazının speysfik cəhətlərini araşdırarkən bunu məşhur şumer-akkad ədəbiyyatının təxminən eramızdan əvvəl VI-II minilliklərdə yaradılmış ən sanballı, kamil nümunələrdən olan “Bilqamış” dastanı ilə səsləşdiyini yazır.

“Koroğlu” dastanının bir neçə variantını incələyən P.N.Borativin dediklərinə əsasən Urfa rəvayətində Koroğlunun oğlu Hasan beğ eşkiyarlığa gedərkən Xoca Xızır ilə rastlaşır. Xızır onun kürəyinə əlini çəkir və ona güc verir. Başqa bir vaxtda atdan düşərkən onu ölümdən qurtarır; Çinə gedəndə yolun üstünə çıxıb xeyir-dua verir. Digər bir variantda – özbək variantında Koroğlu 30 yaşında ikən Xoca Xızır tərəfindən ziyarət edilir. Xızır onu hər fəlakətdən qoruyacağını vəd edir. 40 yaşında yenidən Xızır ilə görüşən Koroğlu peyğəmbərdən uzun ömür və şöhrət diləyir. Onun arzusu yerinə yetir (Borativ, 1931: 89).

Yuxarıda misal gətirilən dastanlar vasitəsilə aparılan incələmələr nəticəsində demək olar ki, dastan yaradıcılığında ustadlarımız Xızır motivindən ustalılıqla istifadə etmişlər. Bu dastanlarda Xızır peyğəmbərin demək olar ki, mövcud olan bütün funksiyalarından istifadə edilmişdir. Eyni adlı dastanların müxtəlif variantlarında da Xızırın xilaskarlıq, aşiqlərə kömək və digər funksiyalarından istifadə göstərir ki, Xızır obrazı bütün türk xalqlarının şifahi xalq ədəbiyyatına nüfuz etmişdir.

Xızır Nəbi bayramı

Dədə babadan qaydadır ki, hər il qış yarı olanda Böyük Çilləylə Kiçik Çillə arasında Xızır bayramı keçirilirdi. Bəzi yerlərdə Xızır Nəbi, bəzi yerlərdə isə Xızır İlyas adı ilə tanınan bu el bayramı ötən ayyamlarda böyük təmtəraqla qeyd olunardı. Köhnə kişilərin hesabına görə Kiçik Çillənin əvvəlində, indiki vaxtla götürdükdə təqribən fevralın 1-ci on günlüyü ərzində axşam şər qarışandan sonra uşaqlar, cavanlar bir yerə toplaşar, dəstələyib Xızır nəğməsi oxuya-oxuya qapıları döyər, Xızır adına pay yığardılar.

Başqa mənbələrdə isə həmin gecənin İkinci Çillənin qurtarmasına 2-5 gün qalmış keçirildiyi bildirilir. Və həmin bu mərasim “Xızır Nəbi” bayramı adlandırılır.

Kiçik Çillənin çıxması münasibətilə keçirilən Xızır Nəbi bayramı həm də qədim əkinçilik görüşləri ilə əlaqədardır. Üç gündən ibarət olan Xızır Nəbi bayramının birinci günü torpaq tərifi olunardı. Torpağın üstündə od qalanardı ki, torpağın nəfəsi qızınsın. Bağlar təmizləner, çör-çöp, xəzəl yığılıb yandırılırdı. Bayramın ikinci günü evdəki hər öküzün adına üç düzsüz kömbə bişirilib öküzlərin qarınının altından diyirləyər və oxuyardılar:

Xızır Nəbi, Xızır İlyas

Bitdi çiçək, oldu yaz!

Bayramın üçüncü günü cütçü və əkinçinin şəxsində torpağı becərən, şum şumlayan, əkin əkən əməkçilər tərif olunardı. Boz at üzərində gələcək Xızır Nəbinin əlində od olacağı güman edilirdi. Onun torpağı isidən, odla yanaşı günəş və su, adamlara sağlamlıq gətirəcəyi düşünülürdü. Mərasimdə əkinçi, cütçü və sayaçı nəğmələri oxunar, “Xızır Nəbi”yə nəğmələr, şerlər qoşulardı. Bayramın hər üç günündə cavanlar əkin yerlərindən keçib Xızır Nəbini axtarmağa gedərdi. Onlara “Xızırçı” deyərmişlər. Xızırçılar hava işıqlanmazdan əvvəl əllərində şam Xızırın dalınca gedər və nəğmələr oxuyardılar.

Bu bayram demək olar ki, bütün türk xalqlarında keçirilir. Daha çox Xıdırelləz, Hıdırelləz bayramı adı ilə tanınır. Hıdırelləz böyük çoxluqla Anadolu və Balkan türkləri arasında qeyd edilməkdədir. Qədimdən Ruzi-Hızır (Xızır günü), yəni Xıdırelləz xalq arasındakı inama görə Xızır ilə

Ilyasın bir araya gəlməsi xatirinə keçirilir. Bu bayram yeni təqvimə görə hər il 6 mayda qeyd olunur. Julyen təqviminə görə isə 23 aprelə düşür. Türkiyədə qədim təqvimə görə il ikiyə bölünür. 23 Nisandan (6 may) 28 Ekimə (8 Kazım) qədər 186 gün Hızır günləri adıyla yaz mərasimi, bu tarixdən təkrar 23 Nisana (6 may) qədər davam edən 179 gün də Kasım günləri adıyla qış mövsümü meydana girir. Başqa bir fikrə görə Xızır Nəbi bayramı iranlıların Novruzundan beş həftə əvvəl, yəni Şubat ayının ortalarına təsadüf edir. Bunun qədim on iki heyvanlı Türk Təqvimindəki ilbaşı ilə eyni olduğunu, dolayısı ilə bu bayramın əslində qədim türklərin yeni il bayramı hesab edildiyini göstərən mənbələr var (Ahundov, 1978: 433).

Bu bayram Azərbaycanda Xızır Nəbi bayramı, İranda Əhli-haqq zümrələri arasında Zati Mutlaq (HZ. Ali) şərəfinə Əli-Heydər adıyla, Təbriz ətrafındakı Qızılbaşlar zümərəsində isə yenə də Xızır Nəbi bayramı adı ilə tanınır (Meltkof, 1971: 60-61).

Yuxarıda deyilənlərdən də görüldüyü kimi həmin bayramın keçirilməsi, qeyd olunma tarixi səbəblərində müxtəliflik olsa da nəticədə keçirilən mərasimlər, icra olunan adətlər sonda birləşir.

Xızır Nəbi bayramının nə vaxtdan bəri keçirildiyi tam məlum olmasa da onun türk xalqları arasında geniş yayıldığına şübhə yoxdur. Xızır Nəbi bayramı yuxarıda dediyimiz kimi Novruz bayramından əvvəl keçirilir. Əslində isə bütün Novruz bayramı ərəfəsi çərşənbələrlə birlikdə Xızır peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Xızırın yazın gəlişi – 4 üssür: su, od, torpaq, hava ilə bağlılığına inanan xalq onu o qədər ilahiləşdirmişdir ki, həyatın başlanğıcı kimi götürülən ünsürləri məhz onun adı ilə bağlayır.

Xalqın Xızır peyğəmbərə olan inamı o həddə malikdir ki, bu ad insanların and yerinə çevrilmişdir. “Xızır İlyas haqqı”, “Xızıra and olsun”, “Xıdır Zindi babaya and olsun” və bu səpkili digər andlar xalqın məhəbbət və inamından doğmuşdur. Bəzi alqışlar da məhz Xızır peyğəmbərin adı ilə bağlıdır. Məsələn, “Xıdırın diləyi üstündə olsun”, “Xıdır Nəbi köməyin olsun”, “Xıdır Nəbi hayına yetsin”, “Xıdır Nəbi kömək əlini üstündən əskik eləməsin”, “Xızır köməyinə yetsin”, “Xızır səni dardan qurtarsın”, “Xızır səni yolda qoymasın”, “Xızıra rast gələsən”, “Xızır payını versin”, “Xıdırzində diləyini qəbul etsin”, “Xıdırzində diləyini xeyirə yazsın”, “Xıdırzindəyə apardığın qurban sənin arzunu versin” (Mərasimlər, adətlər, alqışlar, 1993: 160).

Azərbaycan folklorunda Xızır ilə bağlı inanclar da sayca üstünlük təşkil edir. Eyni zamanda həmin inancları çoxşaxəli də adlandırmaq olar. Məsələn, “Tut ağacını qurumamış kəsmək günahdır”. Deyilənə görə bu ağacı Xızır peyğəmbər ehsanlığ üçün əkib (El düzgünləri, elat söyləmələri, 1993: 176). Yaxud “Xızır gecəsi” peyğəmbər hansı qarıdan öz buğda payını apararsa, həmin il o evin ruzisi artar, bin-bərəkəti olar.

Berqama, Balıqəsir və Təkirdağı bölgələrində Xıdırelləz günü tarladan toplanan çiçəkləri qaynadaraq suyundan içmək xəstələrə şəfa sayılır. Bu sudan 40 gün boyunca günəş çıxmamışdan əvvəl gözə sürtmənin gənclik, gözəllik və uzunömürlülük verəcəyinə inanırlar (Rumi, 1612: 181; Nevevi, 1283: 8314). Bundan başqa çəmənlikdən toplanan yeyilə bilən otlarla çörək və bazlamaların bişirilməsinin də dərddə dəva olduğuna, Xıdırelləz gecəsində bütün sulara nur yayıldığı üçün bu gecə suya girənlərin xəstəliyinin aradan qalxacağına inanılır (Ögel, 1989: 52).

Türkiyədə Xızırın mal, mülk və sərvət gətirəcəyi, tale açmaq bacarığı kimi inanclar da yaşamaqdadır. Xıdır peyğəmbərlə bağlı başqa inanclar da mövcüddür. Ahmet Yaşar OCAK bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Xıdırelləz günü və gecəsi havada bulud olmaz.

2. Xıdırelləz günü günəş çıxmazdan əvvəl yataqdan qalxmayanın işləri düz getməz, yaxud xəstələnər.
3. Xıdırelləz günü işə getməzlər – uğursuzluq gətirər.
4. Xıdırelləz günü yellənçəkdə yellənməyənin beli ağrıyar.
5. Xıdırelləz günü dəmir tutmaq uğursuzluq gətirər.
6. Xıdırelləz günü meyvə verməyən ağaclar kəsiləcəyi ilə qorxudularsa, meyvə verər.
7. Xıdırelləz günü ev işi görən hamilə qadının uşağı şikəst olar (Yaşar, 1985: 153).

Ofsunlar içərisində də Xızır peyğəmbərə ünvanlanıb ondan çətinliyə əlac gözləyənlərin sayı xeylidir. Məsələn, Şirvan torpağında mamaçalar çətin doğan hamilə qadını su kənarına aparıb belə bir ofsun oxuyardılar:

Xızır Nəbi, Xızır İlyas

Bəndəni bənddən et xilas.

Belə qadın körpəsini yüngüllüklə dünyaya gətirmiş. Su kənarı yaxın deyilsə, hamilə qadının qənsərinə mis qırx-açar çamında su gətirər və yuxarıdakı ayini icra edərləmiş (Paşayev, 1983: 128).

Folklorda Xızırın təsnifləşdirilməsi

Xızır şifahi xalq ədəbiyyatında müxtəlif adlarla tanınır. Məsələn, professor S. Paşayev Xızır üç formada – Xızır Nəbi, Xızır İlyas və Xızır Zində (Paşayev, 1983: 128), M. Seyidov isə Xızır Nəbi, Xızır İlyas və Xızır Elləz kimi təsnifləşdirir. Xızırın bu cür müxtəlif variantlılığı həm də regional xarakter daşıyır. Məsələn, Azərbaycanda Xızır Zində ilə bağlı örnəklərə daha çox Siyəzən, Dəvəçi, Quba, Xaçmaz bölgələrində, Xızır Elləzlə bağlı nümunələrə isə Qazax, Ağstafa, Daşkəsən, Gədəbəy bölgələrində rast gəlinir. Xızır İlyas və Xızır Nəbi isə daha geniş yayılmışdır.

Bu variantların içərisində yeganə ad Xızır Zindədir ki, ona ancaq Azərbaycan folklorunda rast gəlinir. Hətta, Siyəzən rayonunda Xızır Zində dağı günü bu gün də ziyarət yerinə çevrilib. Rəsmi mənbələrdə Beşbarmaq adı ilə məşhur olan bu dağ el arasında Xızır Zində dağı kimi tanınır. İndi də övladsızlar, ürəyində arzuları olanlar istəyinə çatmaq üçün Xızır Zində babanı – Piri ziyarət edir, ondan arzularına çatmağı diləyirlər. Hər il may ayının 6-sında Siyəzən, Dəvəçi rayonlarında Xızır peyğəmbərin doğum günü qeyd olunur. Nuh peyğəmbərin beşinci nəslindən olduğu güman edilən Xızır peyğəmbərin 2007-cı ildə 5475 yaşı tamam olur. Burada bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Nə üçün bu dağ Xızır Zində dağı adlanır? Bunu Qurani-Kərimin 18-ci Əl-Kəhf (Mağara) surəsinə yazılanlara əsaslanaraq belə adlandırdıqları güman edilə bilər. Beləki, həmin surənin 60-61- ci ayələrində deyilir ki, Musa peyğəmbər gənc dostu Yuşə-Ibn Nuna deyir ki, Xızır ilə görüşmək üçün iki dənizin qovuşduğu yerə çatmayınca geri qayıtmayacaq. Deməli, Xızır ilə görüşmək üçün Musa iki dənizin qovuşduğu yerə getməlidir. Digər tərəfdən həmin ayədə daha bir məsələ də göstərilir: “Onlar iki dənizin qovuşduğu yerə çatdıqda yeməyə götürdükləri balığı unutmuşdular. Balıq isə dirilib suya atılmış, dənizdə bir yarğana tərəf üz tutmuşdu” (Qurani-Kərim, 1992: 270).

Göstərilən misalda Xızırın məkanı təsvir olunur. Sonrakı ayədə isə onların görüşməsinə işarə olunur. Musa balığın dirildiyini: “Elə istədiyimiz də (axtardığımız da) budur dedi və ləpirlərin izi ilə gəldikləri yolla geri (iki dənizin qovuşduğu yerə) qayıtdılar” (Qurani-Kərim, 1992: 271). Bəzi inaclər

və deyimlərdə həmin iki dərya arası, balığın dirildiyi və Musa ilə Xızırın görüşdüyü yerin məhz indi Xızır Zində baba dağı adlandırılan dağ olduğu söylənir.

Xızır ilə bağlı fərziyyələrdən həqiqətə

Qurandan əvvəlki Səməvi kitablarda Xızırın adına rast gəlmirik. Həmin kitablarda anaq İlyasdan söhbət gedir. Bibliyada İlyas və onun həyatı ilə bağlı bir neçə əhvalatlar verilir. Bibliyanın istər Əhdi-Ətiq, istərsə də Əhdi-Cədid hissəsində İlyasdan bəhs edilir. Allahın kainatı yaratması, insanın günaha batması, Allahın seçdiyi İsrail xalqının tarixi, peyğəmbərlər və peyğəmbərlikdən bəhs edən Əhdi-Ətiqdə İlyas bir neçə məziyyətə malik peyğəmbər kimi təsvir olunur. Birincisini İlyasın Azərbaycan folklorunda mövcud olan su məbudu olması ilə bağlamaq olar. “İlyas peyğəmbər” adlanan rəvayətdə deyilir:

“Üç il yarım ərzində İsrail torpağında yağış olmadı. Qorxunc quraqlıq oldu. Rəbb İlyasa buyurdu ki, xəlvət bir yerdə bir çayın yanında Ahavda gizlənsin. Allah quzğunlara əmr etdi ki, hər səhər və axşam peyğəmbərə çörək və ət gətirsinlər. Çayın suyundan isə peyğəmbər susuzluğunu yatırır” (Uşaq bibliyası, 1995: 192).

Onun ardınca gələn “Dul qadının oğlunun dirilməsi” əhvalatında da göstərilir ki, İlyasın su içdiyi çay quruyur. Onda Allah ona Sidom yaxınlığındakı Sarefat şəhərinə getməyi və orda bir dul qadının evinə düşməyi buyurur. İlyas həmin evə gəlib qadından su və çörək istədikdə o, sonuncu bir ovuc unundan və tuluqdakı azacıq yağdan başqa heç nəyi olmadığını deyir. Belə olan halda İlyas qadına: “qorxma torpağa yağış verən günə qədər küpdəki un tükənməz, tuluqdakı yağ əskilməz”. Rəbb möcüzə yaratdı; onlar hər gün çörək bişirənlər də İlyasın əvvəlcədən söylədiyi kimi nə yağ, nə də un azalmadı.

Görünür, Azərbaycan folklorunda İlyasın suyun məbudu kimi götürülməsi elə bu rəvayətlə bağlıdır. Burada nə yağ, nə də un qurtarır - yazılır. Deməli, İlyasın - Xızırın ayağı ruzuludur. Deməli, mərasim nəğmələrində xalqın Xızır İlyasdan istilik, bol məhsul istəməsi, onun şərəfinə nəğmələr qoşması, Novruz mərasimində keçirilən torpaq, su, yel çərşənbələrində peyğəmbərə qoşulan nəğmələr peyğəmbərin bu xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Yenə Bibliyada olan digər bir bölməyə nəzər salaq. “İlyas və Baalın peyğəmbərləri” əhvalatında göstərilir: “İlyas 12 daş götürdü. Və onlardan qurbangah tikdi. Oraya odun yığıb öküzü kəsdi və odunun üçünə qoydu. Sonra o əmr etdi ki, qurbangaha hər dəfə 4 vedrə olmaqla 3 dəfə su töksünlər. Qurbangahın ətrafında qazılmış xəndək su ilə dolsun. Sonra İlyas dua etməyə başladı: “İbrahimin, İshaqın və İsrailin Allahı və Rəbbi! Bu gün dərk etsinlər ki, sən İsraildə yeganə Allahsan. Mən sənin qulunam. Hər şeyi sənin sözü ilə əsasən etmişəm. Mənə cavab ver, ya Rəbb, cavab ver mənə! Qoy bu xalq dərk etsin ki, sən, ya Rəbb, Allahsan və sən onların qəlbini yenə özünə döndərirən”. Rəbb öz peyğəmbərinin duasını eşitdi və göydən od töküüb, qurbanlığı, odunu, hətta ətrafdakı daşları yandırdı. Bunu görcək hamı üzünü üstə düşüb dedilər: “Rəbb – Allahdır, Rəbb - Allahdır!”.

Rəbb beləcə hamıya göstərdi ki, o yeganə həqiqi Allahdır, büt Baalın peyğəmbərləri isə yalançı çıxdılar” (Uşaq bibliyası, 1995: 196).

Deməli, İlyasın od əmələ gətirmə xüsusiyyəti də var. Bu folklorumuzda Xızır İlyasın odla, od çərşənbəsi ilə bağlılığı ilə üst-üstə düşür. Od çərşənbəsində ocaq qalamaq, od üstündən atlayıb ağırlıq və xəstəliklərin ötən ildə qalmasını diləmək mərasimləri ilə səsleşir.

Bundan başqa folklorlarda Xızırın funksiyalarından danışarkən onun ölümləri diriltmə bacarığının olmasından da bəhs etmişdik. Düzdür, bu funksiya Azərbaycan folkloruna doğma deyil. Lakin digər türk xalqlarında bu funksiyadan geniş olmasa da istifadə olunub. Yenə Bibliyada “Dul qadının oğlunun dirilməsi” bölməsində İlyasın evində qaldığı dul qadının oğlunu diriltiyinin şahidi oluruq.

Bundan başqa İsa Məsihin doğulması və həyatı, onun təlimi, günahkar insanların xilasını naminə ölməsi və dirilməsi, ilk məsihçilərin həyatı haqqında danışılan Əhdi-Cədidə də İlyas xilaskar bir peyğəmbər kimi göstərilir. Hətta, İsa çarmıxa çəkilərkən də onu İlyasın xilas etdiyi söylənir. “İncil”in 27-ci fəslində yazılır ki, İsa son anda “Allahım! Allahım! Sən məni nə üçün tərkdin?!” - deyər qışqırıqda orada duranların bəziləri bunu eşitdilər və “Bu adam İlyası çağırır” - dedilər. Başqaları isə dedilər: “Qoy görək İlyas onu xilas etməyə gələcəkmi?” (Uşaq bibliyası, 1995: 611).

Burada söylənیلənlərdən haqqında söhbət açdıgımız Xızır peyğəmbərin Xızırдан əvvəl İlyas adı ilə tanındığı aydın olur. Və eyni xüsusiyyətlərə malik olan İlyas və Xızırın eyni bir şəxs olduğuna şübhə qalmır. Lakin onların adının sonradan dəyişmə səbəbi isə qaranlıq olaraq qalır. Burada ancaq bir ehtimal irəli sürülə bilər. İlyas peyğəmbərin su məbudu olması, bəzi məsələlərdə göstərilədiyi kimi əlini vurduğu quru ağacın çiçəkləməsi və quru torpaqların yaşıllığa çevrilməsi kimi möcüzələr onun yaşıllıq, yaşıl, yaşıllaşdıran kimi mənalar verən yeni bir adının, daha doğrusu ləqəbinin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Elə buna görə də Qurani-Kərimdə peyğəmbər ərəb dilinə tərcümədə yaşıl, yaşıllıq mənasını verən Xızır kimi təqdim edilir.

“Qurani-Kərim”dən məlum olur ki, Xızır Allah-Təala tərəfindən peyğəmbərlik və qeybə dair bəzi biliklər verilmiş, dirilik suyundan içmək qismət olan yeganə şəxsdir. Qurani-Kərimin 18-ci “əl-Kəhf” (Mağara) surəsinin 65-ci ayəsində Xızır belə təqdim olunur: “(Musa və Yuşə orada) öz dərgahımızdan mərhəmət (peyğəmbərlik və vəhy), yaxud ilham və kəramət əta etdiyimiz və öz tərəfimizdən elm (qeydə dair bəzi biliklər) öyrətdiyimiz bəndələrimizdən birini (Xızır) tapdılar”. Eyni zamanda Quranın “əl-Kəhf” (Mağara) surəsinin bir neçə ayəsi Musa peyğəmbərlə Xızırın yoldaşlığına həsr olunub. Bu ayələrdə Xızırın bir çox məziyyətləri, dirilik suyu, Xızırın həmin sudan içib əbədilik qazanması və digər məsələlər üzə çıxır. Güman ki, Xızır ilə bağlı əfsanə və rəvayətlər buradan qaynaqlanmışdır.

Nəticə

Deməli, İlyas və Xızır eyni şəxsiyyətdir. Lakin xalqın sonrakı təsəvvürlərində bu adlar birləşərək bir ad olmuşdur.

Aparılan araşdırmaya istinad edərək daha dəqiq ifadə edək:

Xızır – Xızırın ərəb variantıdır.

Xızır – peyğəmbərin “Qurani-Kərim”dən gələn adıdır.

Xızır İlyas, başqa sözlə yalnız İlyas – “Qurani Kərim”dən əvvəl yazılmış səmavi kitablarda Xızırın əvvəlki adıdır. Ad Tövrətdən gəlmədir. Ehtimal etmək olar ki, İlyasın Qurani Kərimdə Xızır ləqəbi ilə adlandırılmasına səbəb onun yaşıllıq məbudu olmasına işarədir. Beləki, Xızır ərəbcədən tərcümədə yaşıl, yaşıllıq deməkdir.

Xızır Nəbi – Nəbi sözünün mənasının peyğəmbər olduğunu nəzərə alsaq sadəcə Xızır peyğəmbər mənasını verir.

Xızır Elləz və ya sadəcə Elləz – Elləz İlyas sözünün ləhcə və dialektə görə başqa formada səsləndirilməsidir. İndi də bir çox kənd yerlərində İlyas adında olan şəxslər Elləz kimi çağırılır.

Xızır Zində – Zində ərəbcədən tərcümədə “diri” deməkdir. Burada isə Xızır peyğəmbərin ölümsüzlüyünə, dirilik suyu içib əbədi həyat qazanmasına və həmişə diri, sağ qalmasına işarə olunur.

Bütün bu variantlara daha dərinədən yanaşılması və araşdırılması göstərir ki, bu adların hamısı bir şəxsə aiddir. Sadəcə öz folklorunda Xızıra yer verən xalqların şifahi dilində onun müxtəlif variantlarının işlənməsi regionun dialektindən və tarixi dövrlərdən asılı olaraq dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Qaynaqlar

Azərbaycan dilində

1. Alqışlar // Mərəsimlər, adətlər, alqışlar. - B.: Gənclik, 1993. – s.134-163
2. Azərbaycan dastanları. 5 cild. - B.: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1965-1972.
3. El düzgünləri, elat söyləmələri. - B.; 1993.
4. Qurani-Kərim: Tərcümə Z.Bünyadov, V.Məmmədaliyev. - B.: Azərneşr, 1992.
5. Quliyeva.R. Azərbaycan məhəbbət dastanlarının bədii özünəməxsusluğu (dissertasiya işi). - B.; 1993
6. Paşayev S. Nizami və xalq əfsanələri. - B.; 1983.
7. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. - B.; 1983.
8. Seyidov M. Göy, ağ, qara rənglərin əski inamlarla əlaqəsi // Azərbaycan E.A. Xəbərləri / Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası. - 1978.- № 2.- s.20-38.
9. Uşaq bibliyası. - Stokholm: Bibliya Tərcümə İnstitutu, 1995.

Türk dilində

10. Ahundov E. Azərbaycan halk yazılı örnekləri / Tercüme edeni: Semih Tezcan. - Ankara, 1978.
11. Boratav. R.N. Köroğlu Destanı. - İstanbul, 1931
12. Diyarbəkri Hüseyin b. Muhammed. Tarihu'l-Hamis. 1 cilt.- Kahire; 1302
13. Elçin Şükri. Halk Edebiyatına Giriş. - Ankara.- 1980.
14. Levend Ağah Sirri. Divan Edebiyyatı: Kelimeler, Remizler, Mazmunlar, İstanbul, 1980.
15. Nevevi Evu Zekerriyye. El-Münhac fi Şerli'i Müslim b, el-Haccac, IV cilt, Kahire, 1283
16. Nimetullah Hafız. Kosovada Hidrellez adətleri. - II Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bilgileri, II. IV cild. - Ankara, 1982
17. Ögel B. Türk mitolojisi. - Ankara, 1989.
18. Ömer Faruk Hilmi. Hızır Aleyhisselam. - Şanlıurfa; İmam Şekkaki Vakfı Yayınları, 2000.
19. Rumi Ebu'l-Hayr-i. Saltukname. - Topqapı Muzesi (Hazine) Kütüphanesi kr.1612; türk.
20. Teberi, İbn-Çerir. Mizanül Hak fi Camiu'l – Beyan, XV cilt, Kahire, (tarihsiz)
21. Yaşar Ahmet OCAK. İslam Türk İnanclarında Hızır, yahut Hızır-İlyas kultu.- Ankara, 1985.
22. Yılmaz Abdulrehman. Tahtacılar da Gelenekler. - Ankara; 1949.

Rus dilində

23. Meltkof. Le Probleme Kızılbaş İstitut Mirovoy Literaturı im.- M.: Qorkoqo. AN Turkmenskoy SSR. İzd: Nauka, 1971.